

**Лінгвістика на карті світу.
Непорозуміння, кримінал та
інтриги в різних мовах**

Мові байдуже хто ви: святий чи грішник, благодійник або ж вбивця. Якщо за життя вам вдалося зробити щось достатньо незвичне чи екстравагантне, мова з радістю покладе вас у шафку і дбайливо збереже для нащадків.

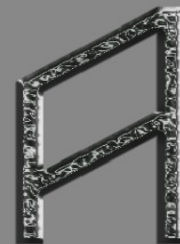
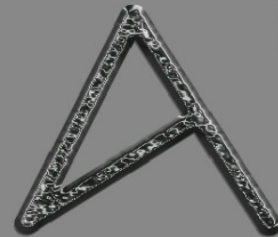
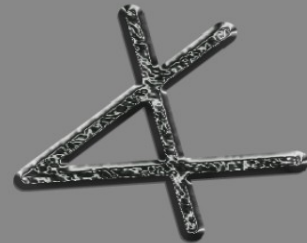
У книжці мовознавця Рустама Гаджієва ви знайдете лінгвістичні історії з усього світу — від Нікарагуа, де місцеві діти самі створили для себе жестову мову, й до Великої Британії з її Пороховою змовою, катами і започаткованими ними словами.

Чому сучасний ісландець запросто може прочитати древні тексти без допомоги, і чому у нас так не вийде? Як навахо шифрували послання американців під час Другої світової війни та чим така страшна валлійська (яка насправді не така вже й валлійська)?

Рустам розкаже не лише про усе це, а й про об'єднання та поширення німецької мови, пояснить, як мовне питання стало причиною зіткнення потягів у Бельгії, розтлумачить картину Брейгеля, на якій зашифровано понад сотню ідіом з нідерландського фольклору. Мовознавець познайомить вас із лінгвокриміналістами, говіркою британських геїв, горилою Коко та навіть китайськими ієрогліфами. І заодно розповість, як з мовознавчої точки зору пов'язані легендарна «паляниця» і сумнозвісний «порєбрик».

РУСТАМ ГАДЖІЄВ

ЛІНГВІСТИКА НА КАРТІ СВІТУ

НЕПОРОЗУМІННЯ,
КРИМІНАЛ ТА ІНТРИГИ
В РІЗНИХ МОВАХ

Рустам Гаджієв

ЛІНГВІСТИКА НА КАРТІ СВІТУ

*Непорозуміння, кримінал
та інтриги в різних мовах*

віхблa

Київ · 2022

УДК 80(02.062)

Г13

Гаджієв Рустам

Г13 Лінгвістика на карті світу. Непорозуміння, кримінал та інтриги в різних мовах / Рустам Гаджієв. — К. : Віхола, 2022. — 384 с. — («Наукопоп»).

ISBN 978-617-7960-77-4 (п. в.)

ISBN 978-617-7960-78-1 (е. в.)

Мові байдуже хто ви: святий чи грішник, благодійник або ж убивця. Якщо за життя вам вдалося зробити щось достатньо незвичне чи екстравагантне, мова з радістю покладе вас у шафку і дбайливо збереже для нащадків.

У книжці мовознавця Рустама Гаджієва ви знайдете лінгвістичні історії з усього світу — від Нікарагуа, де місцеві діти самі створили для себе жестову мову, й до Великої Британії з її Пороховою змовою, катами і започаткованими ними словами.

Чому сучасний ісландець запросто може прочитати древні тексти без допомоги, і чому у нас так не вийде? Як навахо шифрували послання американців під час Другої світової війни та чим така страшна валлійська (яка насправді не така вже й валлійська)?

Автор розкаже не лише про все це, а й про об'єднання та поширення німецької мови, пояснить, як мовне питання стало причиною зіткнення потягів у Бельгії, розтлумачить картину Брейгеля, на якій зашифровано понад сотню ідіом з нідерландського фольклору. Мовознавець познайомить вас з лінгвокриміналістами, говіркою британських геїв, горілою Коко та навіть китайськими ієрогліфами. І заодно розповість, як з мовознавчої точки зору пов'язані легендарна «паляниця» і сумнозвісний «порєбрик».

УДК 80(02.062)

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

ISBN 978-617-7960-77-4 (п. в.)
ISBN 978-617-7960-78-1 (е. в.)

© Рустам Гаджієв, 2022
© Яна Зіневич, обкладинка, 2022
© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2022

Відгуки про книжку

«Лінгвістика на карті світу», що просто зараз лежить перед вами, є ще однією спробою поставити крапку в застарілому протистоянні «фізиків» і «ліриків». Спробою, як на мене, вельми вдалою. Сам автор цієї розвідки, Рустам Гаджієв, навіть не здогадується, що саме вона цілком може стати останнім цвяхом, забитим у труну цього абсолютно надуманого конфлікту.

Якщо у вашій свідомості слово «лінгвістика» є антонімом так званих точних наук, то ця книжка розвіє ваші ілюзії з перших рядків. І не варто купуватися на жартівливий тон, яким автор викладає основи лінгвістики і приклади її застосування. Вона анітрішки не поступається глибиною хімії, користується однаковою із фізикою математичним апаратом і здатна підтвердити правоту своїх теорій суворим експериментом. Одним словом, це є справжня наука.

Зі сторінок цієї книжки ви дізнаєтеся, що лінгвістика може стати зброєю не менш убивчою, ніж зарін. Прикладів цьому у світі, на превеликий жаль, не бракує: отруйність слова українці відчують на власній шкурі просто зараз. Разом з автором я сподіваюся на те, що інформаційні помилки бойової пропаганди, які щодня проливаються на наші голови, невдовзі будуть детально проаналізовані фахівцями-лінгвістами і по кожному з епізодів інформаційної складової гібридної війни буде винесений справедливий судовий вердикт.

Ви дізнаєтесь, як спеціалісти із цієї ніби зовсім кабінетної галузі знань за коротесенькими есемесками й незначущими дописами в соцмережах відтворюють портрет злочинця. Відтворюють не менш точно й не менш дивовижно за судових експертів-криміналістів, які відновлюють обличчя небіжчика за кістками черепа. Приклади цілком реальних кримінальних проваджень, якими Рустам Гаджієв ілюструє роботу своїх колег, беруть за печінку навіть загрубілі душі.

Тут ви прочитаєте про те, як до розвитку й унормування мов долучаються такі поважні й про людське око далекі від мовознавства установи, як Міжнародна організація цивільної авіації або воєнна розвідка. Яким чином обсценна лексика пов'язана з фізіологією та чи є цей зв'язок зворотним? Читаючи цей розділ книжки, я навіть замріявся про часи, коли звичайнісінькими матюками лікуватимуть розлади

психіки, які іноді страшенно псують останні роки життя геніїв людства. А там недалеко й до лікування якихось виразок шлунку, травм опорно-рухової системи і взагалі старості — хтозна.

Окремо я вдячний Рустамові за наведені абсолютно неспростовні докази того, що існування кількох державних мов на теренах країни є не лише зайвим, а й створює цілком реальні загрози для повсякденного життя громадян. Однак не спойлеритиму. Ви матимете змогу зробити власні висновки з цієї вельми цікавої, написаної легкою мовою, але доволі складної за ретельністю і глибиною аргументації книжки. Вона варта прочитання і перечитування.

Володимир Саркіян, автор книжки «Хімія повсякдення. Від шампуню і прального порошку до смаженої картоплі»

Слова мають значення. А ще вони розповідають історії. За звичайнісіньким словом, яким ви послуговуєтеся щодня, ховаються детективні сюжети, пригодницькі романи й навіть романтичні історії.

З книжки Рустама Гаджієва ви дізнаєтеся, як слова допомагають відрізнити своїх від чужих, як слова можуть служити таємними шифрами й кодами, вміння тлумачити які може розповісти вам набагато більше, аніж просто значення цього слова. Рустам розкаже, як слова допомагають розкривати злочини і викривати злочинців, а також пояснить, як звичайний порядок слів у реченні може сказати про вас набагато більше, ніж вам цього хотілося б.

Марта Госовська, перекладачка та літературознавиця

Чи можна поєднати в одній книжці трилер і мовознавство? Чи бувають історії про мови такими захопливими, що немає сил відірватися? Чи вміють лінгвісти розповідати про мову так, щоб у слухачів палали очі? О, так. Рустам Гаджієв у своїй книжці «Лінгвістика на карті світу» переконливо доводить, що вивчення мов — це приголомшливо фантастичний процес, що аж майорить цікавезними фактами й неймовірно захоплює уяву.

Виявляється, для обміну інформацією можна використовувати не лише слова, а й свист; індивідуальний стиль мовлення кожного з нас виражається навіть у коротеньких есемесках; при порушеннях функцій

певних ділянок головного мозку може виникати іноземний акцент... Стільки цікавих фактів про мови мені не випадало читати в жодній із книжок, присвячених лінгвістиці.

Палко рекомендую до прочитання всім, хто захоплюється мовним феноменом.

Ольга Дубчак, авторка книжок «Чути українською», «Бачити українською», мовознавиця

Передпередмова

На наступних сторінках ви зможете прочитати досить детальний опис того, про що ця книжка, навіщо вона написана й для кого. А на цій сторінці я волів би сказати вам, що та передмова була написана в порівняно мирний час, коли показати на мапі Гостомель змогли б лише обрані, а Харків ще не почали рівняти із землею. Коли Маріуполь ще не перетворили на криваву суміш Ковентрі, Роттердама, Грозного й Алеппо, а Буча ще не приходила до всіх нас у нічних кошмарах.

Книжка мала бути надрукованою вже наприкінці березня, та зі зрозумілих причин її вихід було перенесено. Приблизно за місяць після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну ми з «Віхлою» наважилися-таки видати цю книжку. В такого рішення має бути неабияке підґрунтя, погодьтеся. Турбувати людей просто так у нелегку годину доволі нечемно, але, на щастя (чи, радше, на жаль), тягнути за вуха актуальність книжки мені не довелося. Занадто багато тем із цього видання, які здавалися мені самому цікавими, але досить далекими, раптом стали до болю зрозумілими і близькими.

Ось у новинах розповідають про феномен «паляниці», а я собі згадую матеріал про шібболети та усвідомлюю невмирущу практичність мовних паролів. Ось у мене буквально на очах створюється ідіома про «русский военный корабль», а я перечитую розділ про походження англійських фразеологізмів, у яких вони клянуть своїх давніх ворогів — голландців. Ну, й заразом гортаю розділ про обценну лексику в публічному просторі, відсоток якої з початку вторгнення в нас піднявся вище неба. Ось ще раптом читаю пост-пропозицію якогось розумника голити після війни тих українок, які нібито вступали в зоофілійні стосунки з російськими солдатами, і згадую історію нещасної норвежки Астрід і її синдром іноземного акценту. А ще, як читатимете, то, впевнений, вам відгукнуться матеріали про Гітлера та німецьку мову, Кучму й НАТО, словаків і їхню боротьбу з мадяризацією та багато іншого. Багато іншого, про яке мені нагадала наша війна.

Розумні люди кажуть, що ця війна — не спринт, а радше марафон. І це означає, що нам треба запасатися не лише вірою в ЗСУ, ДСНС, медиків, волонтерів і всіх інших героїв, що наближають нас до

перемоги Добра над Злом, але й терпінням і психологічною стійкістю. Я хочу вірити, що про лінгвістичні цікавинки ви дізнаватиметеся в теплому, затишному й, найголовніше, мирному місці. Та навіть якщо повітряна тривога ще подеколи турбує вас своїм бридким звуком, сподіваюся, цій книжці вдасться хоча б трохи відволікти вас від страхів війни й повернути відчуття нормальності.

Передмова

Усе. Книжка готова — тепер можна й із читачами познайомитися. Мене звати Рустам, і я ботан. Якщо точніше, лінгвоботан. Ні, я не розмовляю двадцятьма мовами й курсів із вивчення мов не викладаю, але світ лінгвістики мене буквально зачаровує. Мені завжди подобалося набридати людям розповідями про мови і все, що з ними пов'язано, однак друзів та випадкових перехожих якось стало замало, тому у 2017 році я почав вести лінгвоблог у фейсбуці під назвою «Я — значит язык» (лунають постріли). Так, писав я зазвичай російською, бо сам є, у принципі, російськомовним, та й велика частка аудиторії прийшла з моєї малої батьківщини — Азербайджану, а також Грузії й деяких інших країн (пізніше географія значно розширилася). Втім написати щось схоже українською, ба більше, створити книжку мені як лінгвісту, звісно, дуже кортіло.

Писав спочатку коротко, але аудиторія видалася доброзичливою, тому я зрештою набрався мужності й почав викладати довжелезні «простирадла», що загалом вважається не «комільфо» в соціальних мережах. Народу ж потрібні фоточки котиків або афоризми Джейсона Григоровича Хаяма, а читати статтю про ергативну будову мови басків у фейсбуці ніхто не стане — пропаще діло. Мої 50 000 підписників спростували цю тезу, і я шалено вдячний їм за кожну реакцію, кожен коментар і кожен репост. Так само я вдячний Віктору Трегубову за те, що пустив мене колись до грінлайтів на сайті «Петро й Мазепа». Але зараз не про блоги, зараз про книжку.

Інтуїція підказує мені, що писати книжку просто так не зовсім правильно, тому я сформулював для себе три цілі.

1. *Просвітницька*. Ну, тут, напевно, немає що пояснювати, адже це класична мета будь-якої науково-популярної роботи — захопливо й невимушено розповісти про не зовсім прості, а часто й абсолютно невідомі широкому загалу речі. Зацікавити читачів вузькофаховими темами, які подані легко, не надто академічно. Тут ніби все добре, втім, з огляду на те, що книжка має мовознавчу тематику, з першої цілі неминуче впливає друга.

2. *Міфоруїнівна*. Бачите, усього, що я написав у пункті вище, буде цілком достатньо для книжки, наприклад, про хімію або, скажімо,

статті про біологію. Щодо хімії чи біології в нашому суспільстві діє певний консенсус, що це дійсно складні дисципліни, і ними займаються поважні, розумні люди. Але в мене тут лінгвістика, пані та панове. Нашому брату-мовознавцю все ще важко похвалитися великою кількістю фанатів та поціновувачів, адже всі впевнені, що мовознавство це як мінімум нескладно, а як максимум — непотрібно взагалі. Ну, ви чули, мабуть, анекдоти про гуманітаріїв та «вільну касу» і все таке інше.

Якщо вам теж здається, що лінгвістика — це нудно, а мовознавці тільки те й роблять, що перекладають та викладають (ці напрями в суспільній думці несправедливо спрощені), то соромитися тут нема чого. Навпаки, у такому випадку ця книжка саме для вас. Ви дізнаєтеся, наскільки цікавим і захопливим може бути предмет вивчення лінгвістів. Запевняю, що галузь, яка була вам невідомою або здавалася занадто непрактичною, заграє новими, яскравими кольорами. Для найбільших скептиків я підготував окремий розділ з прикладами надзвичайно практичного застосування мовознавчих навичок — у поліцейських розслідуваннях. А що, скажіть мені, будь ласка, може бути крутішим за розкриття злочинів?!

Однаке будувати книжку на принципах антитези я не хотів, тому буквального перераховування міфів і їхнього спростування не буде. Впевнений, усе важливе ви прочитаєте між рядками і сповнитесь повагою до мовознавців та їхньої праці, щойно закінчите читати цю книжку. Залишається тільки мацюпусінька дрібничка. А як змусити читача дочитати книжку до кінця, а не відкласти її на другому абзаці? От у цьому мені допоможе третя ціль.

3. *Storytelling*'ова, даруйте на слові. Так уже вийшло, що мови за свою багатотисячолітню історію встигли стати свідками сили-силенної подій. Подій різних — достойних і не дуже, веселих і трагічних, глобальних і периферійних. Люди любили, ненавиділи, вбивали, народжували, змінювали світ і змінювалися самі, а мови все це обережно занотовували для нас. Отже, справедливо буде сказати, що лінгвістика в цій книжці лише тло, а ось фарбами є людські долі. Не можу гарантувати, що від прочитаного завжди буде приємно й радісно, але цікаво буде точно.

Усі історії я об'єднав у шість частин. У них ми з вами поговоримо про бельгійський мовосрач й американських паразитів, про мову бджіл та мову свисту, про мови глухих і сленг англійських геїв. А ще про мовні непорозуміння в потягах та літаках, південноафриканський апартеїд, небезпечні акценти, англійські матюки, балакучих горил і багато-багато іншого.

Ця книжка точно не дасть відповідей на всі ваші питання, у ній немає революційних відкриттів та ідей, які вразять світ. Проте якщо хоча б декілька матеріалів зможуть вас захопити, і ви захочете дізнатися про ту чи іншу тему більше, я буду собою задоволений. Тож проходьте, будь ласка, і почувайтесь як удома. Ні-ні, роззуватися не треба, у першому розділі йдеться про ісландську, там трохи зимно — ще змерзнете.

Рустам

Частина перша

Про мови промовки: життєписи мов

Що за майстерний витвір мова! Який шляхетний синтаксисом!
Який безмежний хистом! Як вражає й дивує доцільністю
словозміни! Морфологією подібний до ангела! Милозвучністю —
до божества! Окраса всесвіту! Найдовершеніше з усіх створінь! Ну,
добре. Можливо, Гамлет там якось по-іншому формулював, але про
мову мені більше до душі. Отже, не гаймо часу й пірнімо в
життєписи мов, які я відібрав для вас. Ви не тільки познайомитеся з
дивовижним світом жестових мов, а й дізнаєтеся, як саме пов'язані
чеченці й «Аватар» Джеймса Кемерона. Довідаєтеся про
об'єднання німецької, злети й падіння упертого кельта —
валлійської, познайомитеся з ісландським консерватором та
вразитеся впливом індіанської мови на хід Другої світової війни.
Вчитайтеся в їхні одкровення. Повірте, мовам є чим поділитися з
вами.

1. Заморожений: про ісландську мову

Усе, мови. Досить! Ви дістали, мови. На вас не можна покластися, ви весь час змінюєтеся. Англійська, зараз ти читаєш *witch* і *which* однаково (як уїч), але ще сімдесят років тому ти цілком стандартно вимовляла *which* як, даруйте, хуїч. А ти, українська, не краще — то *анатему* змінюєш на *анафему*, то вертаєшся до *етерів* і *катедр*. Дивіться, мови, ми на межі. Візьмемо й підемо до ісландської, вона надійна, немов плече Одіна. От чесно! «Мене водило в безвісти життя-я-я...», а в ісландській тим часом майже нічого не змінилося. Бодай я провалився в гейзер, якщо зараз вам, найшанованіші читачі, не розповім, у чому особливість і секрет цієї північної мови.

Уявіть частоту згадок від вегана про те, що він веган, а від вегетаріанця про те, що він вегетаріанець. Уявили? Десь між ними перебуває ісландець, який говорить про свою унікальну мову. І є чому здивуватися: сучасні ісландці насправді можуть прочитати свої середньовічні саги. Зауважте, йдеться не про фахівців, які аналізують старі тексти на давно вже мертвих наріччях, а про звичайних найпересічніших ісландців, які можуть узяти й погортати, наприклад, «Молодшу Едду» на дозвіллі. Ось як читається Текерей сучасними англійцями — так, деякі слова звучать дивно, деякі звороти гігічні, але зрозуміти можна. Так то Текерей, а тут XIII століття! Але про все по черзі.

Свою тріску ісландська поживує з 874 року нашої ери, коли на острів прийшли давні скандинави зі своєю старонорвезькою мовою. У XII–XIII століттях ісландці — тоді вже християни — почали писати величні твори — саги й едди, і вже ці художні шедеври були написані на місцевому діалекті. Рання ісландська лексика в основному базувалася на старонорвезькій, але прихід християнства в XI столітті приніс багато релігійної термінології — наприклад, *kirkja* (церква). Сноррі Стурлусон, автор середньовічного твору «Молодша Едда», звичайно, сучасні ісландські журнали прочитав би насилу, та й поспілкуватися на вулицях йому було б складно — все-таки й лексикон розширився, і вимова змінилася. А втім, за вісімсот років ісландська збереглася краще, ніж, мабуть, будь-яка інша мова.

Для прикладу провідніймо дієслово *бути* старонорвезькою, ісландською та норвезькою.

Українська — *я є, ти є, він є, ми є, ви є, вони є.*

Старонорвезька — *ek em, þú ert, hann er, vér erum, þér eruð, þeir eru.*

Ісландська — *ég er, þú ert, hann er, við erum, þið eruð, þeir eru.*

Норвезька (нюношк) — *eg er, du er, han er, me er, de er, dei er.*

Як видно, дієслово в ісландській відмінюється практично точно так само, як і в старонорвезькій, а ось сучасна норвезька значно змінилася. То в чому секрет вічної молодості ісландської? Де слоїк із чарівним еліксиром? Такій розчудесній, незважаючи на багатовікове життя, формі ісландської є різні пояснення, але мені подобається робота ісландського лінгвіста Фіннура Фрідрікссона «Language change vs. stability in conservative language communities: A case study of Icelandic». Із тьми-тьмущої цікавезних фактів, з яких складається книжка пана Фрідрікссона, можна виокремити такі причини унікальної стабільності ісландської мови: ізольоване становище, близькі зв'язки всередині острова й практично повний брак молодіжної культури, на відміну від, наприклад, континентальної Європи. А тепер трохи докладніше про ці чинники.

Перше. Ісландія — це острів, навколо тільки вода й тріска, тріска й вода. Навіть Данія, яка довгі роки була для Ісландії «старшим братом», розташовується в тисячах кілометрів. Так що до ХІХ століття місцевий житель цілком міг прожити все життя й жодного разу не почути чужоземного мовця. Щоправда, в історії Ісландії було цілих два століття активних набігів німецьких і англійських купців: у ХVІІ столітті тут був ісландсько-баскський піджин — для спілкування з моряками з Іспанії, а в ХІХ столітті ісландсько-французький піджин «фландрамауль», яким розмовляли із французькими рибалками. Але всі ці лінгвістичні переплетення на мові особливо не позначилися. Можливо, тому, що епідемії чуми теж не дрімали і справно скорочували чисельність населення.

Друге. Ок, запозичень особливих не було, ми зрозуміли, але мова може й окремо змінюватися, як каже нам соціолінгвістика. Може, але тільки якщо жителі переважно не знайомі між собою, як в... Ісландії — до ХІХ століття місцеве товариство складалося лише з 50 000 осіб.

Якийсь упертюх може тицьнути пальчиком у мапу і сказати: «Дивись-но сюди, неку! Ти ландшафт Ісландії взагалі бачив? Як вони крізь ті гори контакти підтримували, ісландці твої?». Я пальчик повільно, але впевнено з мапи приберу і відповім зухвальцеві, що представники місцевої еліти між собою прекрасно спілкувалися й навіть на засідання парламенту (альтінгу) раз на рік з'їжджалися. Ба більше, багаті сім'ї переїжджали із садиби до садиби (навіщо? там же всюди красиво), а діти цих багатіїв училися в одній із двох (реально двох!) шкіл у країні.

Ще багато ісландців працювали слугами на фермах або орендували хутори. Раз на рік такі договори могли розривати, і слугам або орендарям доводилося шукати нову роботу, тому на початку літа народ здебільшого переїздив з місця на місце з усім своїм майном. Та й вулкани, що іноді не до місця прокидалися, змушували хоч якось, але мігрувати по острову тисячі людей. Є версія, що саме цей рух забезпечував стабільність мови, і досить високу — в ісландській практично немає діалектів. Знання саг і едд знову ж допомогло, їх на острові любили й шанували. Сьогодні навіть у місцевому парламенті можна почути, як депутати закрутисто в стилі «Молодшої Едди» висловлюють свої думки. Це вони виїжаються, використовуючи так звані кеннінги — особливі скальдичні метафори. Наприклад, *верблюд* — це *корабель пустелі*. Або маєш на увазі *діарея*, а вголос кажеш *ворог пристрасті*.

Ну й третє. Здавалося б, урятувати ісландську з лап вікового заморожування здатна була молодь, це ж вона — вічний двигун. Сленг, гулянки, жаргончики різні, тому що «базарити, як предки — це ж повний тухляк» (так, у мене погано з молодіжним сленгом), але ісландцям це не вдалося. Будинки/садиби розкидані досить далеко, а з членами родин особливо не «посленгуєш». Ви мені можете нагадати оті дві (нагадаю, дві!) школи, в яких молоді ісландці все-таки проводили певний час, і будете абсолютно праві. Втім шкільна пора закінчувалася, ісландські тінейджери поверталися додому, а з поверненням вивітрювалася і їхня шкільна говірка, на зміну якій приходила стандартна ісландська.

Так, скажете ви, м'яко стелиш, фраєрочку (у мене все ще погано зі сленгом), але ж зараз на острові є розвинений транспорт, засоби зв'язку та й шкіл уже більш ніж дві. Скажете — і знову матимете

рацію, але ці аргументи на ісландцях не спрацювали, тому що... ісландці так захотіли. Навпаки, що ближче до наших днів, то дужче ісландці жадали унікальності, несхожості своєї говірки. У XVI столітті ісландська, хоч і відчувала величезний вплив іноземних слів, особливо данських, але все ж почала робити активні кроки до самоідентифікації — так з'явився термін *Íslenska*, який описував рідну мову країни.

На тім не зупинилися. Еггерт Олафссон, ісландський письменник XVIII століття, а ще дослідник і пристрасний коханець рідної культури, зайнявся збагаченням ~~ісландського урану~~ ісландської мови й досяг неабиякого успіху на цій ниві. За одинадцять років після смерті Олафссона данський лінгвіст Расмус Раск написав граматику ісландської, але, як ми побачимо далі, ісландці такий подарунок від данської філологічної інтелігенції не оцінили. Справа в тому, що в 1918 році Ісландія здобула незалежність від Данії, яка правила тут близько п'ятисот років. Данська була тільки адміністративною мовою, але й цього статусу її позбавили, а пізніше данська не котирувалася навіть у ролі першої іноземної — такою стала англійська. Чомусь на півночі Європи не люблять данську, у норвежців була схожа хворовита ситуація.

Отже, у середині XIX століття ісландці зметикували, що в них є прекрасний чинник для об'єднання нації — їхня унікальна мова. Навіть гасло з'явилося: *Land þjóð og tunga, þrenning sönn og ein*, що означає *Земля, народ і мова — справжня триєдність*. Пуризм не минає безслідно, сьогодні в ісландців є спеціальні комітети, які стежать за чистотою мови й вигадують народу рідні слова навіть для тих предметів, які прийшли ззовні. Ісландці, звичайно, зрозуміють слова *телефон* і *комп'ютер*, але віддадуть перевагу використанню свого, рідного.

Наприклад, слово *астронавт* (*geimfari*) — це комбінація ісландських слів *космос* і *мандрівник*. Слово *телефон* — *sími* (*нитка*), а вираз *мобільний телефон* буде *farsími* (*мандрувати* + *телефон*). Слово *комп'ютер* узагалі прекрасне — *tölva* (*число* + *провидиця* або *відьма*). Хоча з деякими словами експерименти були не такими успішними. Слово *спергилкал* (*спаржа* + *капуста*) для *броколі* вигадали, а ісландці однаково кажуть і пишуть *brokkólí*. Та сама історія з *бананом* — нате вам *bjúgaldin* (*сосиска* + *фрукт*), а острів'янам подавай *banani*.

Окрема тема в Ісландії — це імена, по батькові й прізвища. Останні є в маленького відсотка ісландців. Мабуть, у тих, хто встиг поквапитися з прізвищем, поки це було недовго дозволено на початку ХХ століття, а так усіх (узагалі всіх, навіть міністра) називають на перше ім'я. Те, що нам здається ісландським прізвищем (той самий Олафссон), насправді є по батькові. Утворюється воно начебто звичайним для нас способом — якщо хлопчик, то беруть ім'я батька й додають приросток *-son* (тобто *син*), а якщо дівчинка, то ім'я матері й додають *-dóttir* (*дочка*). Але можна зробити й крутіше, коли в ісландця може бути два по батькові, утворені від імен обох батьків. Наприклад, якщо в якихось *Jón* і *María* є діти *Jón* і *María*, то вони будуть *Jón Jónsson* і *María Jónsdóttir*, але можуть бути також (стежте за руками) *Maríuson* і *Maríudóttir* або *Jón- og Maríuson (-dóttir)*, тобто Йона- та Марії син (дочка).

Водночас у решті країн усі ці *-сони* вважаються прізвищами, і якщо ісландська сім'я приїде в якусь країну й заселиться в готель, то тамтешній персонал дуже здивується, адже в тата, мами й неповнолітніх сина й дочки будуть різні прізвища. Словом, такий нехитрий спосіб дасть змогу синові, наприклад, Артемона взяти прізвище Артемонссон. Хоча ні, таке малоймовірно, тому що ісландця на ім'я Артемон бути не може. За цим стежить, як ви, мабуть, здогадалися, особливий комітет, який або затверджує, або відмовляє в імені дитини. Наприклад, ім'я Сатанія чомусь комітету не сподобалося.

Я прямо відчуваю, як читач починає злитися, думаючи, що я забув про головний символ Ісландії останніх років. Двадцятого березня 2010 року один старий ісландський вулкан добре виспався після двохсотрічного сну і вирішив прокинутися. Через це було закрито повітряний простір над частиною Європи на кілька днів, «Барселона» змушена була добиратися на матч з міланським «Інтернаціонале» на автобусі, а диктори всіх телеканалів проклинали моторошне ісландське слово — *Ейяф'ятлайокюль*. Слово лякає довжиною, але насправді все просто. Отже, вулкан називається *Eyjafjallajökull* — і це просто склейка трьох слів *eyja* (*острів*), *fjalla* (*гора*), *jökull* (*льодовик*). Як ви, напевно, помітили, є нюанс у вимові. Здвоєний *ll* вимовляється не як довгий *л* (так кажуть у Норвегії, Данії і Швеції), а з так званим бічним

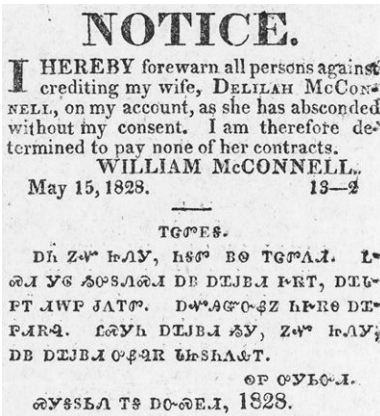
вибухом (*lateral plosion*), як в англійському слові *little*. До речі, ось це йокютль у старонорвезькій вимовлялося швидше як йокуль, без жодних вибухів у роті. Так що ось, острів'яни, не все у вас старе.

А так ісландці загалом люблять клеїти. Я маю на увазі слова. Якщо вас лякає Ейяф'ятлайокютль, то ось вам до пари *vaðlaheiðarvegavinnuverkfærageymsluskúraútidyralyklakippuhringur* (для полегшення можна й українською — *вадлахейдарвегавіннюверкфайрагеймслюскураутіміраліклакіппюхрінк юр*). Тут 64 літери, і це слово вважається найдовшим в ісландській мові. Означає щось на кшталт зв'язка ключів, у якій є ключ від сараю, що використовується дорожніми працівниками в місці під назвою *Vaðlaheiði*.

Клей клеєм, а до чистоти мови ісландці ставляться відповідально, першопрохідці можуть бути задоволені. Є комітет, який відповідає за створення нових слів у суворій відповідності до мови тих самих саг і едд. Граматику двічі перевірили, щоби зробити старі тексти ще доступнішими (воу-воу, легше там, куди вже доступніше?!). Ісландці так дбайливо ставляться до своєї мови, що навіть святкують День ісландської мови — щороку 16 листопада, у день народження Йонаса Гатльґрімссона, ісландського поета, який зробив значний внесок у її розвиток. Що стосується пуризму, то донині він усіх влаштовував, але... Хоч як ісландці пильнують рідну мову, а новий день диктує свій порядок денний, й ось уже бравий лінгвонаціоналізм ісландців починає зменшувати оберти.

Не лякайтеся, ісландці ще довго зможуть говорити про унікальність своєї мови. Але ситуація наштовхує на думку — якщо навіть в Ісландії з усіма тими чинниками, які ми з вами перерахували, з їхньою мовною ультрачистотою однаково не вдається зупинити процес розвитку мови, то що вже вимагати від інших мов, набагато відкритіших світу. Хто знає, можливо, міне ще сто-двісті років і майбутня молодь усе-таки дасть привід якомусь літньому ісландцеві обурюватися занепадом рідної мови: «Камон, ґайз! У наші часи так не спікали!».

2. Навахо непереможний: про мову навахо

Джерело: Public Domain, <http://surl.li/bjszh>

Ай-яй-яй, Вільяме Макконнелл, Вільяме Макконнелл. Що ж ти, Вільяме Макконнелл, поганцю такий, сміття з хати виносиш, га?! Ні, ви лишень вдумайтесь. У цьому короткому газетному оголошенні від 15 травня 1828 року Вільям Макконнелл попереджає всіх своїх сусідів, щоб ті в жодному разі не надавали бодай яких послуг і не продавали бодай яких товарів дружині Вільяма Макконнелла, Делайлі. Тобто надавати й продавати можна, але не за його, Вільяма Макконнелла, рахунок. Він, Вільям Макконнелл, сплачувати ці рахунки не буде, тому що Делайла, гадина невдячна, втекла кудись без його, Вільяма Макконнелла, на те згоди.

Гаразд, сподіваюся, Біллі зумів якось пережити розставання з Делайлою і, мабуть, енною сумою грошей. У цьому оголошенні цікаве інше. Річ у тому, що під англійським текстом йде переклад мовою черокі, яку вживали корінні американці з племені черокі за допомогою складового письма черокі. А надруковано оголошення було у двомовній «Cherokee Phoenix» — першій в історії США газеті, що видавалася корінними народами США мовою корінного народу США.

Історія складового письма черокі та його творця, вождя Секвої, звичайно, вражає, однак у цьому розділі ми поговоримо про іншу мову корінних американців — навахо. Текст, який ви зараз прочитаєте, написаний під враженням від святкування чергового Дня Великої Перемоги — цього світлого свята смерті, штрафбатів і таборів. І поки 65-річні ветерани Великої Вітчизняної Війни натирають до блиску свої

кров'ю політи ордени, я, очкарик, що пороху не нюхав, розповім вам про справжній філологічний подвиг навахо та їхньої мови. От вони не лише порох нюхали, не тільки люльку миру розкурювали, а ще й аромати радіошифрів знали.

Так, це може звучати трохи дивно, але під час **Другої світової війни** армія США справді використовувала мову навахо для шифрування послань, що стало одним із ключових чинників у перемозі американців у Тихому океані. Сама ідея була не нова, адже в Першій світовій американці також використовували одну зі своїх корінних мов — чоктавську. Однак після завершення першого світового божевілля німці та японці направили своїх студентів до США для вивчення культури й мов корінних народів (черокі, чокто й команчів). Мабуть, просто так направили. Про всяк випадок, ага. І коли світ збожеволів удруге, використовувати чоктавську для шифрування послань виявилось не так просто. Аж поки не з'ясувалось, яка складна мова навахо.

Записаної граматики цієї мови одвічних жителів Аризони, Юти й Нью-Мексико тоді не було, а за межами резервації її знали близько тридцяти американців. Одним із них був Філіп Джонстон, син місіонера, який колись ніс у це плем'я Слово Боже. Саме Філіп запропонував використовувати мову навахо для шифрування. Уряд США вивчив усі аргументи й вирішив звернутися до вождя навахо з проханням відпустити корінних американців на священний обов'язок. Вождь не став вередувати й нагадувати некорінним блідолицим американцям, як завзято вони колись корчували людей, культуру і, звичайно, саму мову навахо. Він лише мудро відповів, що «немає більших патріотів Америки, ніж корінні американці», і дав добро. Таким чином, у 1942 році двадцять дев'ять хлопців із племені навахо прийшли на службу на базу Пендлтон і почали створювати шифр, який так і не був зламаний. В архівах США дотепер зберігається фото, на якому навахо, рядові Престон і Френк Толедо, шифрують послання, або, як вони самі це називали, «говорять із вітром».

Виходило, що «навахівці» в прямому ефірі нахабно передавали послання своєю мовою, а японці, які до цього з успіхом зламували шифрограми американців, з проклятою говіркою нічого вдіяти не могли. Звичайно, перед шифруванням мову додатково ускладнили, але

й без того мова навахо є однією з найскладніших у світі. У ній близько п'ятдесяти голосних і приголосних, виділяються тони (на письмі передаються різними розголосами *ó, ɔ, ɛ, áa, aá, áá*). До дієслова приєднується купа префіксів та суфіксів, але в суворому порядку. Важливе місце посідає категорія істоти, що має ступені і яка впливає на порядок слів у реченні. Вибудований цей ланцюжок істот таким чином (у порядку зменшення значущості): доросла людина/блискавка — діти/великі тварини — середнього розміру тварини — дрібні тварини — комахи — сили природи — неживі предмети/рослини — абстракції. Тобто у блискавки категорія істоти вища, ніж у дитини, а у дитини — вища, ніж у маленької тварини. У дієслова чотири особи й три числа, зокрема двоїна. Коротше, могли мову не ускладнювати. І так чорт ногу зломить...

Як шифрування навахо працювало практично?

Власне, все, що я згадав вище, називалося **Type Two Codes** — тобто повідомлення, що передавалися безпосередньо природною мовою навахо. Але були й **Type One Codes**, які були вже чимось більш схожим на шифрування. Радист спочатку перекладав кожне слово з повідомлення на англійську, після чого використовував лише першу літеру англійського слова. Наприклад, слова *moaci* (*cat, кіт*), *тла-гін* (*coal, вугілля*) і *ба-гоші* (*cow, корова*) позначали букву (C). Тобто, якби радисту 1943 року потрапило в повідомленні слово *bitcoin*, то він зашифрував би його так:

(B) — Борсук — (НА-ХАШ-ЧІД)

(I) — Лід — (ТКІН)

(T) — Зуб — (А-УО)

(C) — Корова — (БА-ҐОШІ)

(O) — Цибуля — (ТЛО-ЧІН)

(I) — Кишка — (А-ЧІ)

(N) — Ніс — (А-ЧІН)

Ось вам у допомогу весь алфавіт для шифрування на навахо:

Абетка	Слово мовою навахо	Англійською	Українською
A	УОЛ-ЛА-ЧІ	Ant	Мураха
A	БЕ-ЛА-САНА	Apple	Яблуко
A	ЦЕ-НІЛЛ	Axe	Сокира
B	НА-ХАШ-ЧІД	Badger	Борсук

Абетка	Слово мовою навахо	Англійською	Українською
B	ШУШ	Bear	Ведмідь
B	ТОШ-ДЖЕ	Barrel	Бочка
C	МОАСІ	Cat	Кіт
C	ТЛА-ГІН	Coal	Вугілля
C	БА-ҐОШІ	Cow	Корова
D	БЕ	Deer	Олень
D	ЧІНДІ	Devil	Диявол
D	ЛХА-ЧА-Е	Dog	Пес
E	А-ДЖА	Ear	Вухо
E	ДЗЕ	Elk	Лось
E	А-НА	Eye	Око
F	ЧУО	Fir	Смерека
F	ЦА-Е-ДОНІН-ЕЕ	Fly	Муха
F	МА-Е	Fox	Лис
G	А-ТАД	Girl	Дівча
G	КЛІЗЗІЕ	Goat	Коза
G	ДЖЕХА	Gum	Смола
H	ЦЕ-ҐА	Hair	Вовна
H	ЧА	Hat	Капелюх
H	ЛІН	Horse	Кінь
I	ТКІН	Ice	Лід
I	Є-ХЕС	Itch	Свербіж
I	А-ЧІ	Intestine	Кишка
J	ТКЕЛЕ-ЧО-Ґ	Jackass	Осел
J	А-Я-ЦІННЕ	Jaw	Щелепа
J	ЇЛ-ДОЙ	Jerk	В'ялене м'ясо
K	ДЖАД-ХО-ЛОНІ	Kettle	Казанок
K	БА-А-НЕ-ДІ-ТІНІН	Key	Ключ
K	КЛІЗЗІЕ-ЯЗЗІЕ	Kid	Дитина
L	ДІБЕ-ЯЗЗІЕ	Lamb	Ягня
L	А-ДЖАД	Leg	Нога
L	НАШ-ДОЄ-ЦО	Lion	Лев
M	ЦІН-ТЛІТІ	Match	Сірник
M	БЕ-ТАС-ТНІ	Mirror	Дзеркало
M	НА-АС-ЦО-СІ	Mouse	Миша
N	ЦА	Needle	Голка
N	А-ЧІН	Nose	Ніс
O	А-КХА	Oil	Олія

Абетка	Слово мовою навахо	Англійською	Українською
O	ТЛО-ЧІН	Onion	Цибуля
O	НЕ-АХС-ДЖА	Owl	Сова
P	КЛА-ГІ-АЙ	Pant	Подих
P	БІ-СО-ДІ	Pig	Свиня
P	НЕ-ЖОНІ	Pretty	Прикраса
Q	КА-ЄЙЛТХ	Quiver	Сагайдак
R	ГІА	Rabbit	Кріль
R	ДА-НЕС-ЦА	Ram	Баран
R	А-ЛОС	Rice	Рис
S	ДІБЕ	Sheep	Вівця
S	КЛЕШ	Snake	Змія
T	Д-А	Tea	Чай
T	А-УО	Tooth	Зуб
T	ТХАН-ЗІЕ	Turkey	Індик
U	ШІ-ДА	Uncle	Дядько
U	НО-ДА-І	Ute	Ют
V	А-КЕ-ДІ-ГЛІНІ	Victor	Переможець
W	ГІЛОЕ-І	Weasel	Тхір
X	АЛ-НА-АС-ДЗО	Cross	Хрест
Y	ЦА-АС-ЗІ	Yucca	Юка
Z	БЕШ-ДО-ТЛІЗ	Zinc	Цинк

Багато термінів, з якими радистам доводилося працювати, звісно, не мали еквівалента в мові навахо. Тому під час розробки шифру було створено близько чотирьохсот п'ятдесяти оригінальних позначень, які були відсутні в мові корінних американців. Наприклад:

- підводний човен назвали «залізною рибою», що логічно — *БЕШ-ЛО*;
- Італію переклали «тарактілкою» — *ДО-ХА-ЧІ-ЯЛІ-ТЧІ*;
- Німеччину назвали «залізним капелюхом» — *БЕШ-БЕ-ЧА-ХЕ*;
- а з Японією взагалі не церемонилися і переклали «вузькоокими» — *БЕ-НА-АЛІ-ЦОСІЄ*.

Минуло понад два роки з моменту приходу навахо до армії, а «розмови з вітром» так і залишалися таємницею для японців. Майор Говард Коннор, під керівництвом якого працювали шестеро шифрувальників навахо, згадував, що в перші два дні відомої битви за Іодзіму індіанці гарували без сну й відпочинку та відправили/

прийняли понад вісімсот повідомлень зі стовідсотковою точністю. Пізніше Коннор скаже: «Якби не навахо, нам не вдалося б узяти Іодзіму».

Робота навахо не здобувала визнання до 1968 року, доки не був знятий гриф секретності з цієї операції. Ну, а 1982 року Рональд Рейган узагалі проголосив 14 серпня Національним днем радиста навахо, чим, звичайно, потішив спільноту навахо. Апогеєм популярності цієї героїчної історії мав стати фільм Джона Ву (він ще зняв «Половина особи» і «Місія нездійсненна-2») «Ті, хто говорять із вітром» з блискучим коміком мимоволі Ніколасом Кейджем, але апогей вийшов певною мірою упоротим. Початкова задумка провалилася, бо сюжетна лінія зосередилася не на індіанцях-радистах, а на героєві Кейджа — білому, але з привітом сержантові Ендерсі. Додайте всілякі голлівудські військові штампки — й отримаєте «Ті, хто говорять з вітром». Утім цей кінофейл не скасовує крутості історії, що сталася насправді.

Нам невідомо, клеїли навахо після війни на свої люльки й кіски стікери «Можемо повторити» та «Хірохіто — Чмо!» чи ні. Але про одне можна говорити з упевненістю: з розвитком технологій використання в шифруванні живої природної мови трохи унеможливилось. Можна, звісно, придумати нову мову, але відкрито шифруватися на існуючій природній уже не вийде. Так і залишиться військова історія мови навахо останньою у своєму роді, і тому ще романтичнішою.

3. Об'єднуй і володарюй: про німецьку мову

Очманіти! Ви тільки подумайте: сьогодні державною мовою в США могла би бути зовсім не англійська, а німецька. Діло було в 1840 році. Німецькі переселенці, яких у Штатах тоді було достатньо, подали відповідний законопроект і навіть майже «виграли» голосування, але їм не вистачило одного голосу. Відщепенцем став американський священник і політичний діяч німецького походження Фредерік Муленберг, який не лише відмовився голосувати за шляхетну мову Гете й Шиллера, але ще й додав до своєї відмови зневажливу фразу: «Що швидше німці стануть американцями, то краще». Ви уявляєте, яка зрада?! Якщо не уявляєте, то правильно робите, бо вся ця історія виїденої франкфуртської ковбаски не варта. Абсолютне марення і найдосконаліший *dummheit*, який люди не втомлюються передавати одне одному досі. Тобто Муленберг, безумовно, існував і навіть був депутатом Палати представників, але проти офіційності німецької в США він не голосував. Та й узагалі, голосування про одну-єдину мову для всіх штатів у молодій країні Нового Світу ніколи не було. Утім ця міська легенда не те щоб зовсім не має підстав. Дев'ятого січня 1794 року німецькі переселенці справді подали петицію до Палати представників із проханням публікувати закони зокрема й німецькою мовою. Обмовлений згодом Муленберг участі в тому голосуванні не брав, а петиція зрештою провалилася. Решта — вигадки й додумування. Як, власне, вигадкою є й нинішня офіційність англійської в США. Ні, де-факто англійська, звичайно, офіційна аж до самої Алабами, але ось де-юре однієї офіційної мови для всіх штатів в Америці немає, якщо не брати до уваги окремих штатів, де поряд з англійською юридичний статус може бути в іспанської або, наприклад, гавайської.

З німецькомовними міфами розібралися, тепер можна й до німецькомовної істини перейти. Щороку третього жовтня у Німеччині відзначають День німецької єдності (Tag der Deutschen Einheit), що знаменує падіння в 1990 році Берлінської стіни та возз'єднання західнонімецького Гензеля й східнонімецької Гретель. Об'єдналися не лише брати та сестри, а й німецька мова, драматична доля якої сповнена злої іронії. Німецька популярна, тому копатися в її

морфології/граматиці/лексиці, напевно, буде не дуже оригінально, але про поширення та об'єднання «дойча» сказати можна і потрібно. Почнімо з об'єднання.

Якщо 31 жовтня асоціюється у вас насамперед зі святом нечисті й солодоців, то я вас не засуджуватиму й брови суворо не супитиму, але нагадаю, що ця дата пам'ятна й іншою подією. Саме цього дня в 1517 році Мартін Лютер видав свої знамениті 95 тез проти католицької церкви. Пам'ятаєте ж, йому ще не сподобалося, що церква торгує індульгенціями? Це коли ви, наприклад, згрішили, потім через мобільний застосунок отримали відпущення гріха та слухаєте собі Наташу Корольову далі. Загалом уможуйтеся зручніше, зараз розповім вам про самого Мартіна і його не тільки релігійний, а й філологічний внесок.

Німеччина XV–XVI століть була таким собі строкатим полотном з дрібних країн, які управлялися князьками, єпископами та іншими менеджерами. У німців для цього навіть є образливе слово, яке підкреслює цю їхню роздробленість, *Kleinstaaterei* (у перекладі — «роздробленість країни на малі держави», або «дрібнодержавництво»). Вони всі, звичайно, жили під імператором, але при цьому були поділені за культурою, звичаями і, що важливо для цього матеріалу, за мовою. Коли Лютер написав 95 тез (до речі, нічого він там не прибавив молотком до церкви, це теж легенда), у яких аргументував, чому гріхи відпускаються на небесах і досить уже церкві примазуватися до договорів гріхокупівлі/гріхопродажу, він навряд чи очікував, що вся ця радість переросте в гігантський розлом у західному християнстві, — те, що прийнято називати Реформацією. Діяльність Лютера змусила німецьку мозаїчну роздробленість визначатися, католики вони чи протестанти, що вилилося в цілу купу релігійних, політичних і воєнних конфліктів. Тому не дивно, що опис Лютера часто супроводжують негативні конотації. Мовляв, і до антисемітизму руку й ногу приклав, і людей поділив, і взагалі цілу яблуню розбрату виростив у самому центрі імперії. Словом, такий собі розкольник, який циркулярною пилкою пройшовся німцями й іншими народностями. Однак справедливо буде згадати і про його об'єднавчу функцію. До того ж об'єднувати він почав задовго до того, як це стало мейнстримом, тобто до Бісмарка з його політичним возз'єднанням

Німеччини у 1871 році. Тільки-от Лютер допоміг об'єднати не кордони, а мови.

Усе почалося з Біблії. А щоб ви зараз ахнули (ахніть, будь ласка, вам же не шкода), то я вам скажу, що це була не просто Біблія, а Біблія німецькою мовою. Ось, ахайте. Бо для того часу Біблія німецькою — це просто вундербар, як було незвичайно. Як ви здогадалися, переклав на німецьку Біблію наш герой, чим зробив святу книгу доступною не тільки високоосвіченим верствам суспільства, а й звичайним людям. До перекладу Біблії він прийшов у незвичайний спосіб. Почнімо з того, що Лютеру дуже згодилося так доречно винайдене нещодавно мистецтво друкарства. Він «ксерив» свої єретичні нотатки наліво й направо, чим неабияк ускладнював роботу церкви з непоширення цих самих нотаток. Дійшло до того, що (як несподівано!) йому суворо порадили відмовитися від власних переконань, на що Лютер відповів запереченням, після чого його оголосили єретиком уже офіційно. У якійсь Франції за такі справи Мартін міг уже копити собою небо, а в Німеччині йому пощастило з тією самою горезвісною роздробленістю. Поки розбиралися, як саме покарати зухвальця, покровитель Лютера і за сумісництвом курфюрст Саксонії Фрідріх III не вигадав нічого кращого, ніж організувати викрадення священника. «Викраденого» Лютера сховали в замку Вартбург, там у нього було багато часу, який він і присвятив перекладу Біблії. Мабуть, узагалі не було що робити, бо Новий Завіт він переклав за якихось одинадцять місяців.

Тут я поправлю себе й скажу, що Біблії німецькою вже видавалися й до Лютера — у Нюрнберзі чи Страсбурзі, наприклад. Але всі були написані місцевими діалектами й закономірно «банилися» католицькою церквою, бо її глава в Німеччині вважав, що німецька для святого слова не підходить, адже груба і взагалі фу. Лютер сказав: «Кароший папітка, херр!» — і вирішив цю умову оминати. Мовляв, перекладе на німецьку, але нову німецьку, яка буде доступна простим людям, а разом з тим не біситиме й деяких священників. Врахуйте, будь ласка, що німецька тоді поділялася на верхньонімецьку й нижньонімецьку, і відмінність між ними була значно більшою, ніж, наприклад, між деякими скандинавськими мовами. Тобто якщо ваша кохана людина жила під час Лютера, наприклад, у Мюнхені, то вона розмовляла верхньонімецькою. Ви ж, перебуваючи десь у Гамбурзі, на

99 % говорили нижньонімецькою. Щиро кажучи, підтримувати стосунки вам було б складно. Хіба що смайликами. А ось живи ви зараз у тих самих містах, без проблем щебетали би про свої любовні гешефти єдиною неподільною *Hochsprache* (стандартною мовою), до винаходу якої й доклав чорне перо, чисту руку та гаряче серце Мартін Лютер.

Хай як дивно, на верхній частині карти Німеччини — нижньонімецька мова (там низини), а на нижній — верхньонімецька (там гори). Посередині — середньонімецькі діалекти.

Як йому це вдалося? Допомогла географія. Лютер народився і виріс у Саксонії. З погляду мови, приблизно в цій історичній області пролягала межа між нижньонімецькою та верхньонімецькою, тому Лютера цілком можна було назвати білінгвом — він розмовляв і однією, і другою. Буваючи у верхніх прошарках суспільства, він дуже добре розумів мову звичайних людей. Зокрема розмовне мовлення, яке він і спробував перенести на сторінки Біблії. У відкритому листі 1530 року Лютер писав, що не намагався перекладати книгу слово в слово з іншої мови, а радше писав її заново німецькою. Мова Лютера була така близька простим людям, що й сьогодні німець, який ніколи не тримав у руках Біблії Лютера, мимоволі користується його лінгвістичними напрацюваннями й вигадками, наприклад, словом *Sündenbock* (*цан-відбувайло*) або цілим висловом *Der Geist ist willig, aber das Fleisch ist schwach* (*Дух бадьорий, тіло ж немічне*).

Мартін Лютер, здається, надто буквально зрозумів вислів «Життя треба прожити так, щоб не було болісно за безцільно прожиті роки». Тепер дуже боляче нащадкам, які мають шикарний вибір, у зв'язку з чим згадувати відомого німця: зі створенням релігії чи створенням мови. Правда, варто відзначити, що сучасні германісти вже не так

однозначно оцінюють внесок Лютера в розвиток сучасної мови. Мовляв, і до нього вже з'являлися передумови, і без нього, певно, впоралися б. Однозначно збити лавровий вінок з голови Лютера заважає той самий переклад Біблії, який процеси розвитку німецької-все-таки пришвидшив, та й напрям окреслив. Загалом Лютер сидить на своєму п'єдесталі все ще міцно, і просто так до нього на кульгавій козі не під'їдеш. Та навіть на цапі-відбувайлі.

Отже, з Лютером та об'єднанням більш-менш розібралися, а що з поширенням? Роль старого Мартіна і його Біблії зрозуміла, але цього ніби мало, ніби недостатньо. Зрештою, не сама ж німецька мова себе поширювала? Ні, не сама.

Вас, напевно, не здивує, якщо я скажу, що основні мови світу здебільшого крокували планетою під акомпанемент дзвону шабель і пострілів пістолів. Арабська, наприклад, летіла на крилах боротьби з кяфірами, зворушлива і тоді ще жива латина поширювалася на колісницях *Rex Romana*, а англійська розтинала хвилі в обнімку зі своїми *best friends forever* — армією та флотом. У цих лінгвонаступальних стараннях від них не відставали, зрозуміло, й інші сильні мови: іспанська, російська тощо — але з німецькою історія дещо інакша. Ні-ні, ви не подумайте, німецькі нейтівспікери, звісно, далеко не завжди були няшками й захоплювали заморські колонії не гірше за своїх європейських побратимів. Та й у жорстокості зі звірствами їм не поступалися, хоч і почали пізніше за решту, лише під кінець XIX століття. На той час у руках німців опинилися і частини африканських Того, Камеруну, Намібії, Танзанії, і далекі острови Океанії, і навіть китайський Циндао. Хай там як, довго насолоджуватися трофеями любителям айсбайну й братвурсту не довелося. Через поразку в Першій світовій німцям довелося з усіма цими завоюваннями розлучитися, і сьогодні німецька мова за межами Німеччини нагадує радше про еміграцію, ніж про колонізацію. Так, усе вищесказане — правда, проте головним чином поширення німецької мови (разом з діалектами) здійснювалося все-таки не зброєю, а значно мирнішим способом. Варто зауважити, що до 1050 року оформилася найдавніша форма німецької мови з тих, що дійшли до нас у письмі, — давньоверхньонімецька. Це, як ми пам'ятаємо з історії Мартіна Лютера, була не єдина мова, а радше зібрання діалектів, і ареал їхнього

поширення вже тоді нагадував нинішню Німеччину (ну, майже). Проте подальші події дозволили цим німецьким діалектам вийти далеко за межі свого ареалу, у чому «завинили» кілька чинників.

Чинник торговий — північний. У XIV столітті торгівлю в Балтійському та Північному морях надійно прибрала до своїх рук Ганза — найпотужніший політичний та економічний союз із центром у місті Любек на півночі Німеччини. Ганзейські купці не лише закуповували трісковий жир у Норвегії, солоний оселедець у Данії та мідь у Швеції, а ще й розмовляли з місцевими. Розмовляли так якісно, що близько третини сучасної норвезької, датської й шведської лексики ґрунтується на фундаменті нижньонімецької мови, яку тоді якраз уживали на півночі Німеччини.

Чинник релігійний — північно-східний. Торгівлею розпочався і прихід німців до країн Балтії у XII столітті, проте незабаром економічні відносини об'єдналися з місіонерською діяльністю. Врешті вся ця бізнес-релігійна каша закінчилася не цілком мирно: у XIII столітті військово-релігійний орден тевтонських лицарів завоював та повернув у свою віру мешканців сучасних Латвії та Естонії. Латиської й естонської мов ніхто не викоринив, проте німецькомовна еліта надовго засіла в тих краях. Утім це, мабуть, єдиний приклад довготривалої популяризації німецької мови за допомогою зброї.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ